

XIV. ve XV. YÜZYILLARDA
OSMANLI TOPLUMUNU BESLEYEN
TÜRKÇE KİTAPLAR

*Bil ki bismillah dilun misbâhıdır
Hem meânî gencinün miiftâhıdır
Kemâl Ümmî (XV.yy.)*

*Mustafa KARA**

ÖZET

Osmanlı toplumunun zihniyetini çözebilmek ve yorumlayabilmek için yapılması gereken işlerden biri de bu toplumda yaşayan insanların kitapla olan ilgi ve ilişkilerini mercek altına almaktır.

Bu makalede Osmanlı Devletinin ilk yüzyıllarında gerek halk, gerekse aydın kesimde ilgi ile okunan kitaplardan bir kısmı kısaca tanıtılacaktır. Böylece insanları yönlendiren kaynaklar tanıtılmış olacak, insanların dünya, insan, eşya ve Allah konuları başta olmak üzere pek çok konuya bakış açılarını tesbit etmek için ipuçları yakalamaya çalışılacaktır.

SUMMARY

Turkish Books which Instructed Ottoman People in XIV.-XV. Centuries

İnsanoğlunun kitapla olan ilişkisinin çok eski olduğu bilinmektedir. O, asırlardan beri çok değişik şekil ve harflerle, çok farklı eşya üzerine düşündüklerini aktararak birileriyle bağ kurmak, bir arada olmak, tanıdığı tanımadığı diğer hemcinsleriyle düşüncelerini paylaşmak istemiştir.

* Prof. Dr; U.Ü. İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı

Yazmak, bağlamak, dikmek, nikah kıymak, zorunlu kılmak gibi anlamlara gelen Arapça, KTB kökünden türeyen kitap, bizim medeniyetimizde de “vazgeçilmez”lerinden biridir. Orhun yazıtları Türkistan’da taşlara yazıldığı asırlarda, Arabistan’da da Kur’an metinleri deri ve kemik parçalarına yazılıyordu. Daha sonraki yüz yıllarda kurulan Müslüman-Türk devletleri bu yürüyüşü sürdürmüş, kağıdın yaygınlaşmasıyla bu faaliyetin önü de açılmıştır.

Türkistan’da ve Anadolu Selçukluları devrinde kaleme alınan eserlere burada temas etme niyetimiz yoktur. Bu dönemi atlayarak Osmanlı’ya gelmek ve özellikle XIV.-XV. yüzyıllarda kaleme alınan ve bu yeni devleti besleyen kitaplar üzerinde durmak, onları kısaca tanıtmak, dolayısıyla Osmanlı’yı daha yakından seyretmek istiyoruz. Ele almak istediğimiz kitaplar ilim, fikir ve sanat dünyasının bütün ürünleri değil, sadece dinî hayatı takviye eden, pratik bilgiler sunan, ahlakî, tasavvufî hayata destek veren manzum ve mensur eserlerdir.

SOHBET-KİTABET

“Bizim kültürümüz sohbeta dayalıdır” cümlesinin yaygınlığı bilinmektedir. Kitaptan, okumaktan çok sohbetten, dinlemekten hoşlandığımızı anlatan bu cümlede hakikat payı da vardır. Aslında bu özellik sadece bizim değil bütün toplumların kaderidir. İnsanoğlu öğrendiklerinin bir kısmını gözünün, bir kısmını da kulağının yardımıyla öğrenmektedir. Sohbet kültürü, diğerine göre daha canlı olduğu için tesir gücü itibarıyla öne geçmektedir. Ayrıca sohbeta, konuşan insanın his ve hareketlerinin getirdiği artıları, kitap okurken elde etmek zordur. Okuma-yazma bilenlerin oranı düşünüldüğünde bu “şifahî” kültür daha da önem kazanmaktadır. Ama unutmamak gerekir ki sohbeti yapan insanı da kitap beslemiş ve “büyüt”müştür. Şimdi şu soru ile konumuza yaklaşalım:

“İnsanımız din kültürünü nerede kazanmıştır?” Bu soruya Osmanlı toplumu için cevap aradığımızda karşımıza ailenin dışında şu kurumlar çıkmaktadır:

- 1- Mektep-Medrese
- 2- Mescid-Cami
- 3- Zaviye-Tekke

Bu müesseselerde dinî hayatın hem fikir ve gönül boyutu hem de uygulama ve pratikleri öğretilmiştir. Toplumlar için dinî bilgiler ne kadar önemli ise bu bilgi ve davranışlarda birlik ve bütünlüğü sağlamak da o kadar önemlidir. Temel prensipleri ortaya koyan, ortak kültürün oluşumunu temin edecek ana ilkeleri sıralayan kitaplar bu noktada önem kazanmaktadır. İşte

Müslümanlara -dolayısıyla Osmanlılara- ışık tutan üç kitap:

1- Allah'ın Kitabı: Kur'an-ı Kerim

2- Peygamber'in kitabı: Hadis-i Şerifler

3- İnsanın kitabı: Alimlerin, ariflerin, sanatkârların kitapları.

Osmanlıyı besleyen bu eserler üzerinde yapılan çalışmalarla ulaşılmak istenen hedef nedir? Şüphesiz “dün”ü anlamaktır. Çünkü bu eserler üzerinde durulmaz, üslûp ve metodu tahlil edilmezse Osmanlı'yı anlamak ve tanımak mümkün olmaz. “Osmanlı zihniyeti” denen vâkıyı söz konusu eserler oluşturduğu için başvuracağımız ana kaynaklardan biri de sözkonusu kitaplardır. Osmanlı, insana, eşyaya ve olaylara nasıl bakıyordu? sorusunun cevabı da bu kitaplardadır. Çünkü o günün kamuoyu; efkâr-ı umûmîyesini oluşturan cami, medrese ve tekkede bu kitaplar okunuyor, okutuluyor ve anlatılıyordu.

Bu eserlerin özellikle peygamber kıssaları ve tarihi hikayeleri konu alanları insanların hayal dünyasına hitap ediyor, tahayyül gücünü geliştiriyordu. Bugünün film ve kurgu filmlerinin doldurduğu boşluğu dolduran eserlere küçümseyici bir eda ile bakmak doğru değildir.

Osmanlı toplumunda oluşan zihniyetin bütün boyutlarının doğru olması da gerekmez. İnsanoğlu, doğru yorumlar yapabilen bir varlık olduğu kadar, yanlış ve batıl tefsirler de yapabilen bir yaratıktır. Her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da “uç” yorumlar, marjinal tavırlar vardır. Ancak bunlar azınlığı temsil ettikleri için bu yazıda söz konusu edilmeyeceklerdir. Üst seviyede ilmi-felsefi tartışmalar da şimdilik ilgi alanımıza girmemektedir.

ÜÇ DİL: ARAPÇA, FARŞÇA, TÜRKÇE

Bilindiği gibi İslam medeniyetinin üç temel dili vardır: Arapça, Farsça, Türkçe. Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin Arapça olması bu dili Müslümanların adeta “ana dili” haline getirmiştir. İranlılar'ın İslam dinine girmesiyle Farsça, Türkler'in müslüman olmasıyla da Türkçe bu zincire eklenmiştir.

Osmanlı dünyasında kitap demek bir anlamda bu üç dilde kaleme alınmış kitap demektir. Bahsedilen kitap ya Arapça'dır, ya Farsça'dır, ya Türkçe'dir ya da Arapça-Farsça'dan Türkçe'ye veya Türkçe'den bu dillere tercüme edilen bir eserdir.

Evet Osmanlı toplumu bu üç lisanı kullanarak dilini, dinini ve kendini tanımıştır. Bu üç dille ilim aleminin verilerini elde etmiş, irfan meclisinin derinliklerini keşfetmiş, sanat dünyasının ufuklarını müşahede etmiştir.

Yazılan veya tercüme edilen kitapların konuları farklı olduğu gibi şiveleri de farklıdır. Bazen Kıpçak, bazen Çağatay Türkçe'siyle karşımıza çıkan eserlerin çoğu Anadolu Türkçe'siyle kaleme alınmıştır. Ele alınan eserlerin ise, büyük bir çoğunluğu kuruluş döneminde XIV. ve XV. yüzyılda kaleme alınmıştır.

Şimdi yukarıdaki tasnife uyararak önce Allah ve Rasulullah'ın kitabının Türkçe'ye aktarılmasına temas edilecek, daha sonra âlim, ârif ve sanatkârların bu vadiye halka sundukları yâdigârların bir kısmı tanıtılacaktır.

XIV. yüzyılda Türkçe eserlerin çoğalmasıyla birlikte bu dil üzerine yabancıların eğilmesi ve eser vermesi de dikkat çekicidir. Bunların en meşhurlarından biri Endülüslü Ebu Hayyam'dır. (öl. 745/1344) Divrikli Fahreddin Efendi'den (öl. 723/1323) Türkçe ve Farsça öğrenen dilci, müfessir Endelusî, Mısır'da meşhur eseri *Kitâbu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*'i kaleme almıştır. 2200 kelimelik bir sözlükle sarf ve nahiv bölümlerini ihtiva eden bu eser alanında "ilk" olma özelliği taşımaktadır (Nşr. Ahmet Caferoğlu, İst. 1931).

I- KUR'ÂN-I KERİM

Medeniyetlerin macerası her zaman kutsal kitaplarla ilişkili olmuştur. Batı dünyasını İncil ve kiliseden ayrı olarak okumak ve kavramak mümkün olmadığı gibi İslam medeniyetini de Kur'an'ı merkeze almadan anlamak ve anlatmak mümkün değildir.

Kur'ân-ı Kerim'i, Müslüman olan her toplum kendi diline çevirmiştir. Türkler de İslam dinine girdikten sonra bu İlahî kitaptaki mesajları insanlara ulaştırmanın bir yolu olarak onu tercüme etmişlerdir. Bu tercümeleri bazen sohbetle bizzat, bazen de kitap aracılığıyla bilenler bilmeyenlere aktarmışlardır.

Konumuz Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümeleri değildir. Ancak tanıtmak istediğimiz Türkçe eserler bir açıdan Kur'an ve Hadisle ilgilidir. Bunun için bu iki temel kaynağa temas etmek istiyoruz.

Bazı kısa surelerin tercümesi bir tarafa elimizdeki en eski Türkçe Tercüme 734/1333 tarihini taşımaktadır. (Türk-İslam Eserleri Müzesi, nu: 73).

XV. yüzyılda Muhammed b. Hamza tarafından yapılan Kur'an tercümesi elimizde ise de (Türk-İslam Eserleri Müzesi, nu: 40) bu ismin Molla Fenârî mi? yoksa Akşemseddin mi? olduğu meselesi çözülememiştir. Eser Ahmed Topaloğlu tarafından neşredilmiştir. (*XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, İst. 1976)

Söz konusu eserde Fatıha suresinin tercümesi şöyledir:

- 1- Öğmek Tanrı'nundur, alemler issi ya bisleyicisi.
- 2- Gey rahmat kılıcı, rahmat kılıcı.
- 3- Yanut günü issi. Yani kıyamet gününde hüküm eylemeğe malik olan.
- 4- Sana taparuz, daki senden arka virmek isteruz.
- 5- Yol göster bize doğru yol.
- 6-7- Yolu anların kim eylük eyledün anların üzerine. Kakınılmışlar değuller yani cuhûd değüller daki azmışlar değüller yani nasranî değüller.

Ayete'l-kürsî:

"Tanrı, yokdur tanrı illâ Ol, diri, hemişe olıcı. Dutmaz anı umızganmak ne daki uyku. Anındur ol kim göklerdeyür, daki ol kim yirdedyür. Kimdür ol kim şefaate eyleye anun katında, illa anun dileğiyle. Bilur anı kim ileylerindedür, daki anı kim ardlarındadır. Daki kaplamazlar nesneyi ilminden illâ anı kim diledi. İrdi kaplayu kürsisi (yani padişahlığı ya ilmi) gökleri daki yire, daki incitmez anı saklamaklığı ol ikinün. Daki Ol yücedür, uludur." (Bakara, 2/255)

Bakara suresinin son ayetinde yer alan duaların Türkçe'si şöyle:

"... İy Çalabumuz! Dutma bizi eğer unudavuz ya yanılavuz. İy Çalabumuz! Daki yükletme üzerümize ağırlık (yani ahd kavlı) nite kim yükleddün anı anlurun üzere kim bizden ileri di. İy Çalabumuz! Daki yükletme bize anı kim yokdur gücümüz ana. Daki rahmat eyle bizden daki yarlığa bizi, daki rahmat eyle bize, Sen arka viricimuzsen, pes arka vir bize kavm üzre kafırlar." (Bakara 2/286)

XV. yüzyılda Ebu'l-Leys Semerkandî'nin (öl. 373/983) tefsirinin Türkçe'ye aktarılması için yoğun faaliyetler vardır. Bunlardan üç ismi zikretmek gerekir:

1- Ahmed-i Dâî. (öl. 824/1421) *Terceme-i Ebu'l-Leys Semerkandî* adıyla tercüme edilen eserin mukaddimesi manzûmdur (İ. Ü. Ktp. Ty. nu: 8284, Süleymaniye Ktp. Fatih Kit. nu: 631).

2- Musa İbn Hacı Hüseyin İznikî (öl. 850/1446) Neşredilmiştir. (İst. 1983).

3- Ahmed b. Arabşah (öl. 854/1450).

Konu ile ilgili diğer çalışmalara devam edelim:

4- 807/ 1404 de kaleme alınan aynı mahiyetteki *Cevâhiru'l-Asdâf* m mütercim ve müfessiri bilinmemektedir.

5- Kutbeddin İznikî (öl. 821/1418) Katip Çelebi, İznikî'nin tefsirinden bahsediyorsa da bize ulaşmamıştır. (Keşfu'z-Zunûn, I/457).

6- Şeyh Bedreddin (öl. 823/1418) *Keşfu'z-Zunûn*'un belirttiği tefsirin mevcudiyeti bu gün bilinmemektedir. (age, I, 443) Tartışmalı eseri *Vâridât*, Simavlı Abdullah İlahî (öl. 896/1491) tarafından şerh edilmiştir.

7- Hatiboğlu Muhammed'in Mülk suresini mesnevi tarzında 817/1414 yılında tercüme ve tefsir ettiğini de biliyoruz. 3910 beyitlik bu tefsir basılmamıştır (Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi Kit. nu: 3326).

8- Kadı Beydâvî tefsirine hâşiye yazan bir derviş Aydın'da doğan Tebriz'de vefat eden Dede Ömer Rûşenî'dir (öl.829/1487). *Çalabnâme*, *Miskinliknâme*, *Neynâme* isimli manzum eserlerinde Mevlana'nın *Mesnevî*'sinden etkilenecek dinî, tarihî kıssaları anlatan Ruşenî, bu sahanın en güçlü kalemlerinden biridir.

9- Bursa'da vefat eden Şehabeddin Ahmed Sivasî'nin de (öl. 860/1455) tefsirle ilgili çalışmaları vardır.

II- HADİS-İ ŞERİFLER

İslam dünyasında “kitap”denince Kur'an'dan sonra akla Hadîs-i Şerîf kitapları gelir. Hz. Peygamber'in söz, tutum ve davranışlarını bir araya getiren bu kitaplar –Kur'ân'ın aksine- genellikle konularına göre tasnif ve tanzim edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in ilk açıklayıcı ve yorumcusu Hz. Peygamber olduğu için onun tespit ve davranışları bir çok sorunun da cevabı olmuştur.

Osmanlı'nın ilk yıllarında Kütüb-i sitte adıyla meşhur olan altı hadis kitabından birinin tercümesinden çok bunlardan yapılan “seçme”ler göze çarpmaktadır. Bunlardan birkaç tanesine temas edilebilir:

1- Kırk Hadis tercümesinin XIII. yüzyılda en güzel örneğini Mahmud b. Ali, *Nehcü'l-Ferâsîd* adlı eseriyle ortaya koymuştur. Cennetlerin yolu anlamına gelen bu eser aşağıda sıralanan 40 konu ile ilgili hadisleri Türkçe tercüme ve şerh ederek Peygamber ve yakın arkadaşlarını tanıtmış, bu arada Müslümanların yerine getirmesi gereken farz ibadetler hakkında bilgi vermiş, uzak durulması gereken kötü davranışlara da açıklık getirmiştir. Dört halifenin yanında dört mezhep imamını, Hz. Fâtıma ile Hasan ve Hüseyin'i de tanıtan bu eserin içindekilerine bakıldığı zaman din kültürü veren bir ilmihal kitabı hüviyeti taşıdığı hemen anlaşılır (Nşr. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, 1995).

Birinci Bab: Peygamberin Faziletleri

1. Fasl: Peygamberin hayatı, ailesi;

- 2- Fasil: Peygambere vahiy gelmesi;
- 3- Fasil: Peygamber ve yaranlarının İslamiyetin başlangıcında çektikleri zorluklar;
- 4- Fasil: Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicreti;
- 5- Fasil: Peygamberin mucizeleri;
- 6- Fasil: Peygamberin Mekke'ye girişi;
- 7- Fasil: Peygamberin miracı;
- 8- Fasil: Peygamberin cennet ve cehennemi gezmesi;
- 9- Fasil: Peygamberin Huncyn'de feriştelere nusretiyle kafirleri yenmesi;
- 10- Fasil: Peygamberin vefatı;

İkinci Bab: Hulefa-i Raşidin, Ehl-i Beyt ve Dört İmamın Faziletleri

1. Fasil: Ebu Bekir;
- 2- Fasil: Ömer;
- 3- Fasil: Osman;
- 4- Fasil: Ali;
- 5- Fasil: Fâtıma;
- 6- Fasil: Hasan ve Hüseyin;
- 7- Fasil: İmam-ı Azam Ebu Hanîfe;
- 8- Fasil: İmam Şafî;
- 9- Fasil: İmam Malik;
- 10- Fasil: İmam Ahmed Hanbel;

Üçüncü Bab: Allah'a yaklaştıran İyi Ameller;

1. Fasil: Din bilgisi ile meşgul olmak;
- 2- Fasil: Namaz;
- 3- Fasil: Zekat ve sadaka;
- 4- Fasil: Oruç;
- 5- Fasil: Hac ve umre;
- 6- Fasil: Ana babaya hizmet;
- 7- Fasil: Helal yemek;
- 8- Fasil: Emr-i maruf ve nehy-i münker;
- 9- Fasil: Gece gündüz uyumaksızın ibadet;
- 10- Fasil: Sabır ve rıza;

Dördüncü Bab: Allah'tan Uzaklaştıran Kötü Ameller;

1. Fasil: Haksız yere kan dökmek;

- 2- Fasıf: Zina etmek;
- 3- Fasıf: İçki içmek;
- 4- Fasıf: Tekebbür etmek;
- 5- Fasıf: Yalan ve gıybet;
- 6- Fasıf: Dünyayı sevmek;
- 7- Fasıf: Riya ve sum'a;
- 8- Fasıf: Kin ve haset;
- 9- Fasıf: Gurur ve gaflet;
- 10- Fasıf: Uzak ümit beslemek;

Kitap hazırlanırken başvurulan kaynakların dökümü bize o yıllarda okunan eserleri ve müellifin "kitap" dünyasını göstermektedir:

Serahsî: *Mevâkı*

Kuzâî: *Şihâb*

Tirmizi: *Sünen*

Uşî: *Nisâb*

Semerkandî: *Tenbih*

Isbicâbî: *Tefsir*

Nisâburî: *Sahih*

Mekkî: *Kâtu'l-Kulûb*

Begavî: *Mesâbih*

Gazâlî: *İhyâ*

Kelabâzî: *Taarruf*

Buhârî: *Sahih*

Malik: *Muvatta*

Saganî: *Meşârik*

Zemahşerî: *Keşşâf*

2- Darir: XIV. yüzyıl yazarlarından Erzurumlu Darir'in *Tuhfetü'l-Mekkiyye* isimli eserinde de yüz hadis yüz hikaye bir araya getirilmiştir (Millet Ktp. Şeriyye, nu: 1287).

3- Kemal Ümmî: Manzum kırk hadis tercüme geleneğinin en eski temsilcilerinden biri olan Kemal Ümmî (öl. 880/1475) şiirlerini topladığı Divân'ın bir bölümünü bu çalışmasına ayırmıştır.

Halvetî dervişi olan Kemal Ümmî din, ahlak ve tasavvufla ilgili pek çok konuyu manzum olarak ifade etmiştir. On konuya dört armağan şeklinde kaleme alınan eser şu dörtlük ile sona ermektedir:

*Bu hadis uşda tamam oldu heman
Hem bilindi cümle ol kurk armağan
Her ne kim Tanrı Resûli buyurur
İnamub gerçeklerimiz kim hak durur*

Ele alınan, Azrail, Mezar, Münker-Nekir, Mizan, Sırât, Melek, Rıdvan, Cebrail, Resulullah, Allah şeklindeki on konunun alt başlıklarından bir kısmı şöyle: Gıybet, borcu ödemek, doğruluk, tevazu, Allah yoluna malını harcamak, insanları incitmekten sakınmak, sabır, şükür, zikir, Kur'an okumak, Ehl-i beyti sevmek, cemaata devam etmek, iyilikleri emretmek, kötülükleri yasaklamak... (Bkz. Abdulkadir. Karahan, Kırk Hadis, Ankara, 1991).

4- Hatiboğlu Mehmed: 829/1426 yılında yazılan ve II. Murad'a yazar tarafından takdim edilen *Ferahnâme*'de yüz hadis ve yüz hikaye ele alınmıştır. 6091 beyitlik didaktik bir mesnevi tarzında kaleme alınan eser Karamanoğlu İbrahim Bey ve Candaroğlu İsfendiyar Bey'e de sunulmuştur (TTK, Ktp. nu: 430).

5- Nevâî: Molla Câmî'nin (öl. 898/1492) manzum olarak Farsça kaleme aldığı *Çihil Hadis* Ali Şir Nevâî (öl.907/1501) tarafından yine manzum olarak Türkçe'ye aktarılmıştır (Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa Kit. nu: 358).

Nevâî, "İnsanlara merhamet etmeyene Allah merhamet etmez" mealindeki hadisi şu dörtlükle ifade etmiştir:

*Tanrıdır rahm eğer tama kılsan
Evvel olmak gerek sen ilge rahim
Her kişi kim uluska rahm itmes
Ana rahm eylemes Rahim u Kerim.*

6- XV. yüzyılda Tefsir ve Hadis konularında eser veren sufi şairlerden biri de Aksaray doğumlu Cemal-i Halvetî'dir (öl. 899/1494).

7- Topluma Hadis ve Sünnet kültürünü aktaran kitap türlerinden biri de Kısas-ı Enbiyalardır. XIV. yüzyılda kaleme alınan Kısâs-ı Enbiyâlar vardır (Nşr. İsmet Cemiloğlu, Ankara 1994).

III- DİNÎ-FİKRÎ-AHLAKÎ ESERLER

Burada tanıtılacak olan Türkçe eserlerin hepsinin aynı oranda Osmanlı toplumunda yaygın olduğunu düşünmek doğru değildir. Harezmi veya İskenderiye'de kaleme alınan bir eserle, Bursa ve İstanbul'da hazırlanan bir eserin tanınması ve tutunması da farklı olacaktır.

KUTADGU BİLİĞ- ATABETÜ'L-HAKÂYİK

Yusuf Has Hacib-Edib Ahmed

Osmanlı dönemine geçmeden Türk-İslam edebiyatının en eski numuneleri olan *Kutadgu Bilig* (Mutlu Olma Bilgisi) ve *Atabetü'l-Hakâyik* (Hakikatlerin Eşiği) adlı eserlere –teberrüken- işaret etmek istiyoruz

Yaklaşık 6500 beyitlik *Kutadgu Bilig*, Malazgirt zaferinden bir sene önce kaleme alınmış olup dört ana konu hakkında bilgi verilmiştir:

- 1- Kanun ve Adalet
- 2- Mutluluk
- 3- Akıl
- 4- Hayatın sonu

Edib Ahmed tarafından aynı yıl kaleme alınan *Atabetü'l-Hakâyik* ise tevhid, na't ve dört halifenin methinden sonra şu konular üzerine eğilmiştir: Bilginin faydası, bilgisizliğin zararı, dilin kötü sözlerden korunması, dünyanın dönekliliği, cömertliğin methi, hasisliğin zemmi, alçak gönüllülük, kibir, dünya malına düşkünlük, devrin bozukluğu.

On dört bölüm ve 101 beyitten meydana gelen eserin 848/1444 tarihinde Semerkant'ta Uygur harfleriyle yazılan nüshası Süleymaniye kütüphanesindedir (Ayasofya Kit. nu: 4012).

BEHCETÜ'L-HADÂİK

Nasîruddin b. Ahmed

XIII. yüzyılda Anadolu'da "Arapça, Farsça bilmeyen vaizlerin isteği üzerine" kaleme alınan *Behcetü'l-Hadâik* (Bahçelerin Güzelliği) kırk bir bölümdür. Ana konu başlıkları şöyle sıralanabilir: Tevhid, Kur'an, Alimler, Ölüm, Sabır, İbadet, Fitne, Zikir, Dini günler, Bayramlar, Aylar, Kandiller, Peygamber kissaları, Hz. Hüseyin'in şahadeti...

703/1303 tarihli nüshası BEEK' (Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi)'tedir (Nşr. İsmail Hakkı Ertaylan, İst. 1960).

Hitabet üslubuyla yazılan eserde yer yer Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlere de başvurulmuştur. Türkçe şiirlerde Ahmed-i Yesevî rengi vardır.

KISÂS-I ENBİYÂ

Rabguzî

Harezm bölgesinde 710/1311 tarihinde Müslüman olan Moğol emiri Nasîruddin Tokbuga'nın isteği üzerine kaleme alınan *Kisâs-ı Enbiyâ*'da yetmiş iki kissa ele alınmıştır (Kazan, 1905; Nşr. Aysu Ata, Ankara 1997).

Peygamber kıssaları ayetlerle irtibatlandırılarak anlatılırken yer yer Hadislere ve şiir unsuruna da başvurulmuştur. Ashâb-ı Kehf ve Hz. Hüseyin üzerinde de duran yazar, Hz. Yusuf kıssasını çok geniş olarak ele almıştır.

MUÎNU'L-MÜRÎD

İslam

Kesin olmamakla birlikte İslam adlı şair tarafından 713/1313de kaleme alınan *Muinü'l-Mürîd* (Mürîdin Yardımcısı) 407 dörtlükten meydana gelmiştir. Ünik nüshası BEEK'tedir. (Genel Kit. nu: 1605) Mukaddime kısmında Allah, Peygamber ve dört Halife hakkında bilgi veren yazar, iman ve marifetten sonra namaz, örtünme, abdest, gusül, oruç, zekat, kurban, faiz, alış-veriş gibi konular hakkındaki düşüncelerini nazma aktarmıştır. Kitabın daha sonraki bölümleri tasavvufî konulara tahsis edilmiş, şeyh-mürîd ilişkileri, adab erkan, şeriat tarikat hakikat gibi konular ele alınmıştır. Hakkında bilgi verilen bazı terimler şunlardır. Tevbe, ölüm, ölmeden önce ölmek, sabır, mahabbet ateşiyle yanmak, benlikten kurtulmak, kalb, nefis, sülûk, zikir, şükür (Nşr. Recep Toparlı, Erzurum, 1988).

İlk ve son dörtlüğü şöyledir:

*Şükür hamd ilahî tümen ming sana
Müsülman muvahhid yarattın mana
Eliğ tutguçı sen arıg bir ü bâr
Tutulmuşda kayu katıg bir muna
...
İdi birdi tevfik bu bir kaç kelam
Oruç ayı içre me boldi tamam
Tarih yitti yüz on üç irdi yılı
Selamün aleyküm aleyküm selam*

GUNYE

İmam Kadı

781/1378 de Anadolu'da kaleme alınan Gunye (Gönül Hoşluğu) adlı eser ilmihal bilgilerinin ihtiva etmektedir. 89 bab halinde yazılan eserin ana konuları şunlardır: İlim tahsili, marifetullah, taharet, abdest, gusül, namaz, oruç, hac, zekat, evlenme, boşanma, vakıf, alış-veriş, miras, ticaret, kefalet, vasiyyet. Ünik nüshası BEEK'dedir (Nşr. Muzaffer Akkuş, Ankara, 1995).

SİRET

Mustafa Darîr

XIV. yüzyılın Mevlevî yazarlarından biri olan Erzurum'lu Darîr'in en meşhur eseri *Sîretü'n-Nebi*'dir. Anadan doğma görme engelli olan yazar, bu eserinde Hz. Peygamberi anlatmış ve tanıtmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda kaleme alınan ve Süleyman Çelebi'nin Mevlidi başta olmak üzere bu tür eserlerin kaynağı haline gelen *Sîretü'n-Nebi*, 791/1388 yılında kaleme alınmıştır (Nşr. M. Faruk Gürünca, İst. 1977).

*Görürem Ka'be'ye karşı Muhammed
Bucakda yere urmuşdür yüzini
Yüzi secdede hırmağın götürmüş
Dili söyler bilemezem sözünü*

...
*Saadet ol kişimin kim Resul'ün
Gözine çeke ayağın tozunu
Ümidi bu durur bu gözsüzün kim
Ümitsüz komaya ol Gözsüz'ini*

GARİBNÂME

Âşık Paşa

Kırşehir'de 730/1330 yılında kaleme alınan 12 000 beyitlik *Garibnâme*, Osmanlı dönemini etkileyen en önemli eserlerden biridir. Dinî-Tasavvufî pek çok konuyu ayet ve hadislerin ışığında manzum olarak açıklayan bu eser toplumdaki birlik ve bütünlüğü sağlayan metinlerden biri olarak değerlendirilmiştir.

Meşhur Baba İlyas'ın oğlu olan Âşık Paşa'yı (öl. 733/1332) bu asrın en önemli şâirlerinden ve önde gelen sufilerinden saymak gerekir.

Garibnâme 10 baba, her bab da 10 destana ayrılarak kaleme alınmıştır (nşr. Bedri Noyan, Ankara, 1998).

*Her nesne kim kişi anı bilmeye
Ger sorarsa bilene ayb olmaya
Müşkilin olan kişi sormaya mı
Şekker için kamışı sormaya mı*

...
*Dünyaya girmekligün pes aybı yok
Gam değul bu dünyalık olursa çok
İlle dünya gönüle yol bulmasun*

Key sakın kim gemiye su dolmaşun

...

Aşık imdi varlığın vir yokluğa

Yoklık içinde sana varlık doğa

Oğlu Elvan Çelebi'nin 760/1358 de tamamladığı *Menâkıbu'l-Kudsiye* isimli eseri Babâî hareketi hakkında önemli bilgiler veren 2081 beyitlik bir eserdir. (nşr. A. Yaşar Ocak-İsmail Erünsal, Ankara, 1995)

ÇERHNÂME

Ahmed Fakîh

XIII. yüzyılda yaşayan ve aynı ismi taşıyan yazarların varlığını biliyoruz. Bu Ahmed Fakîh'lerden birine ait olan Çerhnâme, 100 beyitlik bir manzûmedir. Dünyanın geçiciliğinden, dünya zevklerine dalıp gitmenin yanlışlığından, ölüm, kabir azabı ve mahşerden bahsederek, ahiret için hazırlanmaya dikkat çeken Ahmed Fakîh bunun da dinî-ahlakî kaidelere uyarak gerçekleşebileceğini vurgulamıştır. (Beyazıt Devlet Ktp. nu. 5782)

Nasihat tutarisen dinle sözüüm

Hünerin varise gel uşda meydan

Sana birkaç öğüdler vereyim ben

Ki her birisi dürr ola ya mercan

Öğüdüm bu, günehten tevbe eyle

Ki iman kasdın eyler bil ki şeytan

...

Bu dünya lezzetine mağrur olma

Bu nefsi beslemegil hemçu hayvan

...

Tevazu eyle bunda has u âma

Kim anda olmayasın zar u giryan.

Aynı yüzyılda yazılan *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife*, Şam, Kudüs, Mekke ve Medine şehirlerindeki camileri tanıtmaktadır (Nşr. Hasibe Mazioglu, Ankara, 1974).

RİSÂLE

İslâmî

Anadolu'da kaleme alınan en eski Türkçe mesnevîlerden biri de - hayatı hakkında bilgi sahibi olamadığımız- İslâmî mahlaslı bir kişiye aittir. Yaklaşık 3600 beyitlik bu eser halka dinî bilgiler vermek için yazılmıştır (Nşr. H. Yüksel, İ. Delice, H. Aksoyak, Sivas, 1996).

*Başlayalım söze bismillah ile
Kamil olur her iş ismullah ile*

*Her ne işde Allah adı olmaya
Ebter olub ol takavvum bulmaya*

Beyitleriyle başlayan eser, ayet ve hadislerden bazen ıktibas bazen de işaret yoluyla istifade etmiştir. Ana konular şunlardır: Hz Muhammed, oğlanlık, yiğitlik, pirlık, cihan, alem, ölüm, Cibril, kabir, kıyamet, sırat, cennet, cehennem, terazi, Burak, hayır işleyenler, namaz kılmayanlar, münafıklar, Ashâb-ı Kehf, yer ve gök ahvalinin hikayesi. Eserin son kısmında yer alan iki beyit şöyle:

*İşaret pes yiter kim dinleyene
Kulak dutubanı hem anlayana
Bu sözler ile girdük biz safaya
Virelüm hem salavat Mustafa 'ya*

İRŞÂDÜ'L-MÛLÛK

?

Müellif veya mütercimini bilemediğimiz bu eser adından da anlaşılacağı gibi sultan ve yöneticileri irşad etmek ve onlara din kültürü vermek için Memlûklular devrinde İskenderiye'de hazırlanmıştır.

Temizlik, abdest, namaz, oruç, itikâf, hac, zekat yanında haram, helal, öşür, harac, avlanma, gazilik, evlenme, alış-veriş, miras gibi konular hakkında da bilgi verilmiştir.

789/1387 tarihli ünik nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. (Ayasofya Kit. nu: 1016) Neşredilmiştir (Recep Toparlı, Ankara, 1992).

NAZMU'L-HİLÂFİYÂT TERCÜMESİ

İbrahim b. Mustafa

Ömer Neseî (öl.537/1142) tarafından Arapça manzum olarak kaleme alınan 2666 beyitlik Nazmu'l-hilâfiyât bir çeşit ilmihal kitabıdır. Farklı tarafı ise sadece İmam Azam ve onun talebeleri olan İmam Muhammed ve İmam Ebu Yusuf'un görüşlerine yer vermekle yetinmeyip İmam Şafî ve İmam Malik'in de görüş ve ictehadlarını belirtmiş olmasıdır.

Bu eser, İbrahim b. Mustafa Melifdevî tarafından 732/1332 tarihinde Hama'da manzum olarak Türkçeye tercüme edilmiştir.

Mütercim "Allah'ın emir ve yasaklarını onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik." (İbrahim, 14/4) ayetini zikrederek tercümesinin gerekçesini şöyle ifade etmiştir: "Bu zaif manzumeyi Türk dilince eylediğinin sebebi oldur. Himmetler tahsil-i ulûmdan kasır oldu. Arabiyete râğbetleri fatır oldu. Hem bir şahıs kim ilm okumağa hevesi çok idi Arapça okımak elinden gelmesidi bu zaifden istedi. Türk dilince takat kadarı ona malum eyleye ve hem Türklere yadigar kala. Bu şerif kitabun mesailinden, letaifinden mahrum kalmayalar.." (Nşr. Azmi Bilgin, Nazmu'l-Hilafiyat Tercümesi, Ank, 1996)

Hayatı hakkında bilgi sahibi olamadığımız mütercim bu yıllarda Hama şehrinin kadısıdır.

MUKADDİME

Kudbuddin İznikî

Kudbuddin İznikî'nin (öl. 821/1418) *Mukaddime* isimli eseri tam bir ilmihaldir. İman ve itikat konularında bilgi verildikten sonra namaz, oruç, hac, zekat hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Mukaddime'nin mukaddimesinde yazar eserini gençler için kaleme aldığını açıklamıştır:

"...Ve dahi bu zaif gördü ki farz-ı ayn olan ilim için de kitaplar düzmüşlerdir. Amma ol kitapların kimisi Arabî kimisi Farisî. Her kişi onları okuyarak istifade edemez ve öğrenemez. Hal böyle olunca bu miskin de ister ki o farz-ı ayn olan ilimde bir Türkçe Mukaddime düzeceğim.

Mübtedî olan oğlanlara baliğ oluncaya yakın olunca onlara bu Mukaddime'yi talim edib öğreteler. Ta ki onların itikadına ve gönline evvel emirde şeriat emrini ve müslümanlık kaydını gerek düze. Baliğ olduktan sonra bunun içindeki ilim ile amel ide ve saadet ve devlet bula..." (BEEK, Genel Kit. nu: 217).

MEVLÎD

Süleyman Çelebi

İlk başkent Bursa'da 812/1409 yılında kaleme alınan *Mevlîd* adlı manzume sadece Osmanlı döneminin değil bu günün de "esrarengiz" yâdigârlarından biridir.

Almanca, İngilizce'nin dışında Arapça, Çerkezce, Rumca, Kürtçe, tatarca, Arnavutça ve Boşnakça'ya çevrilen *Mevlid*'in temel konusu Hz. Peygamber'dir.

Asıl adı *Vesîletü'n-Necât* (Kurtuluş Vesilesi) olan Mevlîd toplumumuzun bir parçası haline gelmiş, sadece mübarek gün ve gecelerde değil doğum, ölüm, sünnet, düğün gibi önemli günlerle birlikte yaşayıp gitmektedir (Nşr. Necla Pekolcay, İst. 1981).

Kaynaklar bize Emir Sultan'la Süleyman Çelebi (öl. 825/1422) arasındaki dostluktan da bahsetmektedir. Buhara'lı Emir Sultan'ın diğer müridi Yahya b. Bahşî de (öl.840/1436) *Mevlid-i Nebî* isimli eserin yazarıdır. Yahya aynı zamanda *Menâkıb-ı Emir Sultan* adını taşıyan eserlerin de ilkini yazan kişidir (Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi Kit. nu. 4559).

MANZÛM VİKÂYE TERCÜMESİ

Devletşah Yusuf

“Sultanın istifade etmesi ve kadıların dikkatle okuması için” 828/1423 yılında kaleme alınan *Manzûm Vikâye Tercümesi* daha çok fikhî konuları ihtiva etmektedir. Türkçe dinî kitap yazma geleneği henüz oluşmadığı için ilk sayfalarda şu tarz ifadelerle karşılaşılmaktadır:

Evvel ismullah ile başlayalım

İşi bismillah ile işleyelim

...

Dinle Türkçe bir manzûm kitâb

İtdüğüm çün siz bana itmen itâb

Ey nice gördüm ulu âlimler

İlmiyle âmil-i kâmiller

Türk dilince düzdiler bunca kitâb

Mana yüzinden getirdiler nikâb

Kimse anı görüb inkâr itmedi

Hem idenler dahi hiç ar itmedi

Uzrini hem anda kıldılar beyan

Hayrunnas olmak dilediler heman

Netice şöyle:

Türkî olmak, manzum olmak bes kelim

Ana hiç ayb olmazımış vesselam

Sultan II. Murad namına yazıldığı için Muradnâme adını alan eserlerden biri de budur. Devletşah (devletoğlu) Yusuf, Balıkesirlidir.

İMÂDÜ'L-İSLÂM

Abdurrahman Aksarâyî

A. Fârisî'nin *Umdetü'l-İslâm* adlı Farsça eserini *İmâdî'l-İslâm* adıyla Türkçe'ye çeviren Abdurrahman Aksarâyî (öl. 854/1450) "İslam'ın beş temel üzerine kurulduğunu" belirten Hadis-i Şerif'in gereği olarak namaz, oruç, hac ve zekatı anlatmıştır. Yalnız Aksarâyî kitabında Türkçe yazmanın gereğini belirtme ihtiyacı duymuş, "Hz. Peygamber de bu diyarda yaşasaydı Türkçe anlatırdı, maksat halkın istifadesidir" demiştir. (Süleymaniye Ktp. Fatih Kit. nu. 2740, 3a)

Eserin sonunda yararlanılan 141 eserin adı belirtilmiş ve bu kitabiyat için şu ayet delil olarak kullanılmıştır: "İşte bu evvelki kitaplarda vardır" (A'la, 87/18) Eser neşredilmiştir. (Mehmet Rahmi, İst. 1990).

MUHAMMEDİYE

Yazıcızâde Muhammed (öl.855/1451)

853/1449 yılında Gelibolu'da kaleme alınan *Muhammediye*, Osmanlı toplumunda halka mal olmuş en yaygın üç kitaptan biridir.

Hz. Peygamber'i anlatan yaklaşık 9000 beyitlik *Muhammediye*, Yazıcızade'nin *Megâribü'z-Zamân* adlı Arapça eserinin Türkçe'ye aktarılmasıdır. Kardeşi Ahmed Bîcân'ın *Envâru'l-Aşîkîn* adlı eseri de *Megâribü'z-Zamân*'dan kaynaklanmıştır.

İkisi de Megârib'den çıkupdur

Taşup deryâ iki yüzden akupdur

Muhammediye zaman içinde *Mevlîd* gibi makamla da okunup dinlenmiştir. *Mevlidhân* gibi Muhammediyehân da bir meslek olarak Vakfiyelerde görülmektedir. *Muhammediye*'nin resim, desen ve minyatürlü nüshaları da vardır (Nşr. Amil Çelebi, İst. 1990).

Hacı Bayram'ın müridi olan Yazıcızade Muhammed Efendi, Muhyiddin İbn Arabî'nin meşhur *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserini de Arapça şerh etmiştir.

Muhammediye, İsmail Hakkı Bursevî tarafından *Ferâhu'r-Rûh* adıyla mensur olarak Türkçe şerh edilmiş (Bulak, 1252) Alaüddin Musannif ise aynı eseri Farsçaya tercüme etmiştir.

MAKÂMÂT-I EVLİYÂ

Akşemseddin (öl. 863/1459)

Hacı Bayram Veli'nin yanında yetişen en meşhur dervişlerden biri olan Akşemseddin'in *Makâmât-ı Evliyâ* isimli eseri de tasavvufî dünyanın terimlerine tahsis edilmiştir. Mürşit kimdir? velayet makamı nedir? dereceleri nelerdir? gibi sorulara cevap arayan Akşemseddin eserleri ve yetiştirdiği şahsiyetlerle Osmanlı döneminin önde gelen sufilerinden biri olmuştur (Nşr. Ali İhsan Yurt, Akşemseddin içinde İst. 1972).

ENVÂRU'L-ÂŞİKÎN

Ahmed-i Bîcan (öl. 870/1466)

Osmanlı toplumunun çok yakından tanıdığı ve sevdiği eserlerden biri de Hacı Bayram Veli'den feyz alan Ahmed-i Bîcan'ın *Envâru'l-Aşîkîn* (Aşıkların Nurları) adlı eseridir.

Eserde yer alan beş bölümün başlıkları şöyle:

- 1- Mevcûdâtın nizamı, yaratıklardaki hikmetli özellikler.
- 2- Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'e kıssalar, ibret alınacak olaylar, dört halife, Hz Fâtıma, Hz. Hasan, Hüseyin.
- 3- Melekler, ruhlar.
- 4- Kıyamet, namaz, oruç, hac, zekat, ilim, cehalet, cihat, sabır, zikir, tevbe...
- 5- Cennet. Cehennem, ru'yet, hatime.

855/1451 yılında kaleme alınan bu mensur eser, İstanbul, Kazan ve Bulak'ta defalarca basılmıştır.

1624 yılında Macarca'ya tercüme edilmesi de onun dikkat çekici bir özelliğidir (Kosica, 1626).

MÜZEKKİ'N-NUFÛS

Eşrefoğlu Rûmî (öl. 874/1469)

İznik'te 855/1451 yılında yazılan *Müzekki'n-Nufûs* (Nefisleri Temizleyen) *Envâru'l-Aşîkîn*, *Muhammediye* gibi halka mal olan bir eserdir. Mensûr olmakla birlikte zaman zaman konularla ilgili şiirlerle süslenen bu eser de Osmanlı devletinin değişik yerlerinde basılmıştır.

Nefis çeşitlerini emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne diye dörde ayıran Eşrefoğlu, Nefs-i emmârenin sıfatları olarak hırs, hased, şehvet, gadap, buhl (cimrilik) hikd (kin) kibir hakkında geniş açıklamalar yapmıştır. Gönül erinin terbiyesi başlığıyla bu kötü sıfatların yerine gelmesi gereken esasları açıklamıştır: Haya, sehavet (cömertlik) şecaat, tevazu, hilm, mürüvvet (şahsiyet) kanaat, sabır, şükür. Bu açıklamalar yapılırken pek çok tasavvufi, ahlaki terim de izah edilmiştir: Tevbe, zikir, riyazet, mücahede, sabır, edeb, halvet, mürid, mürşid, dünya, marifet, veli, gönül... (Nşr. Abdullah Uçman, İst, 1996).

İKDÜ'S-SEMİN

Kutbuddinzâde (öl. 855/1480)

Mukaddime'nin yazarı İznikî'nin oğlu olan Kutbuddinzade'nin konumuzla ilgili olan eserinin adı *İkdü's-Semîn*' (Kıymetli inci)dir. (Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi Kit. nu. 246).

Kitabın büyük bölümü temizlik, namaz ve çeşitlerine tahsis edilmiştir.

GÜLZÂR-I MA'NEVÎ

İbrahim Tennûrî (öl. 887/1482)

Akşemseddin'den feyz alan şahsiyetlerden biri de İbrahim Tennûrî'dir. İstanbul'un fethinden 94 gün önce (857/1453) kaleme aldığı *Gülzâr-ı Ma'nevî*'de dinî-tasavvufi ahlakın pek çok konusunu manzûm olarak ifade etmiştir. Ahlak ve ibadetlerin daha çok manevi boyutunu öne çıkaran Tennûrî, 5059 beyitlik bu eserinde Âşık mahlasını kullanmıştır (Nşr. Ali Rıza Karabulut-Ramazan Yıldız, Ankara, 1978).

VAHDETNÂME

Abdurrahîm-i Karahisarî (öl. 888/1483)

Akşemseddin'in yanında tasavvufi terbiyesini tamamlayan Karahisarî'nin 4250 beyitlik *Vahdetnâme* isimli eseri 865/1460 yılında kaleme alınmıştır (İÜ, Ty. Nu. 808).

Tasavvufî ahlakı sade bir dille anlatan Abdurrahîm-i Karahisarî mürşidinin tavsiyesi üzerine *Selve* adlı eseri *Münyetü'l-Ebrâr ve Gunyetü'l-Ebrâr* adıyla ilaveli olarak Türkçe'ye çevirmiştir. Aynı derviş Hz. Peygamber'e karşı duyulan aşk ve mahabbeti besleyen meşhur *Kasîde-i Bürde*'yi de Türkçe'ye aktarmıştır (Nşr. İ. Hakkı Ertaylan, İst. 1960).

TAZARRUNÂME

Sinan Paşa (öl. 891/1486)

XV. yüzyılın en güçlü kalemlerinden biri olan Sinan Paşa, Zeyniye tarikatının meşhur temsilcisi Şeyh Vefâ'nın mürididir. Secî sanatının en mükemmel örneği olarak kabul edilen *Tazarrunâme*, dini tasavvufi bir çok terimin yanında bazı peygamber, âlim ve şeyhler hakkında da bilgi vermiştir.

Münâcaat ve tevhidden sonra, marifet, vücûb-i şeyh, havf, recâ, zühd, tevbe, İslam, abdest, namaz, oruç, hac, ilim, rızâ, sabır, fakr, marifet-i nefis, tevekkül, aşk gibi konular bazen mensûr bazen manzûm anlatılmıştır. Yedi büyük peygamber, aşere-i mübeşşere, dört halife, Hasan, Hüseyin, Hamza, Abbas ve dört mezhep imamından sonra diğer eserlerde pek görülmeyen iki hadis alimini de na'tla anar: İmam Buhârî ve Müslim. Eserin sonunda mürşidi Şeyh İbnü'l-Vefâ'ya ait bölüm vardır (Nşr. Mertol Tulum, İst. 1971).

Sinan Paşa'nın *Ahlaknâme*, *Maarifnâme* adını alan ahlakla ilgili bir "*Nasihathnâme*"si de vardır (Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Kit. nu: 212).

Attar'ın meşhur sufi biyografi ve menkıbelerini ihtiva eden *Tezkiretü'l-Evliyâ* adlı eserini de kısmen Türkçe'ye çevirmiştir (İ.Ü. Ty. nu: 854).

XV: yüzyılın en büyük "söz" ustalarından biri olan Sinan Paşa'nın, mürşidi Şeyh Vefâ ile ilgili duygularını dinlemekte fayda var. Bu satırlarda, bir insanın bir insan için duyduğu güven, aşk ve mahabbetin şahikaları mevcuttur:

*Şeyh-i âlem âfitâb-ı evliyâ
Mürşid-i Hak muktedâ-yı asfiyâ*

*Şeyh-i heft iklim ü kutbü'l-âlemin
Vasıl-ı hazret cemâlî'l-ârifin*

*Kıdve-i erbâb-ı temûn ü bekâ
Zübde-i ashâb-ı tecûid ü fenâ*

*Dil-nüvâz-ı talibân-ı can-güdâz
Vâkıf-ı esrâr-ı şeh-beyt-i niyaz*

*Ka'be-i tahkik u kurs-i istifâ
Rûkn-i evveldür makâmından rızâ*

*Şeh-süvâr-ı arsa-ı meydân-ı raz
Zâhir ü ma'ni yüzinde ser-firaz*

*Rahmet-i âlem dil-i âgâhıdır
Hak yolunda istikâmet râhıdır*

*Sâlikân-ı dîne üstâd olmuş ol
Kıdve-i ebdâl ü evtâd olmuş ol*

*Ab-ı hayvan katre-i bahr-ı dili
Hızır-veş ilm-i ledünnî hâsıl*

*Çün semend-i himmeti cevlan urur
Dü cihan öninde bir meydan olur*

*Ol Muhammed-Sîret ü İsí-kadem
Milk-i din içre emir-i muhteşem*

*Cân-ı pâki maden-i sıdk u safâ
Şem-i eyvân-ı Hudâ İbnü 'l-Vefâ*

RİSÂLE

Kadıẓâde (öl. 899/1494)

Risâle fi 'l-İmân ve 'l-İslâm adlı eserin yazarı Bursa kadısı, Kadıẓâde'dir. İmanın tanımından sonra kitabın temel konusu olarak namaz ve çeşitleri ele alınıp bilgi verilmiştir. Beş vakit namaz, cenaze, bayram, teravîh vs.

Regaib, Berat, Kadir gibi kandil gecelerine mahsus bir namazın olmadığına vurgu yapan yazar, şöyle devam etmektedir:

“Fakir, yüz cild kitaptan ziyade kitaplarda gördüm. Ve hâlen hayatta olan ulemâ-yı Mekke, Medîne, Kudüs-i şerif, Şam, Halep, Mağrib, Özbek ve Hind ile söyleşdim. Cümlesi kitaplarda gördüğüm gibi katiyyen inkâr iderler ve ol diyarlarda kılmazlar” (Süleymaniye Ktp. Halet Efendi Kit. nu: 827, 84a).

MİFTÂH

Ahmed-i Dâî (öl. 824/1421)

Farsça ve Türkçe *Divân* sahibi olan Ahmed-i Dâî, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin *Tefsir*'ini Türkçe'ye kazandırdığı gibi *Miftâhu 'l-Cenne* (Cennetin Anahtarı) isimli iman ve itikatla ilgili bir eseri de tercüme etmiştir (Süleymaniye Ktp. Esat Efendi Kit. nu: 1726).

Çelebi Mehmed tarafından II. Murad'a hoca olarak gönderilen Dâî, Ferîdüddin-i Attar'ın meşhur eseri *Tezkiretü'l-Evliyâ*'yı tercüme etmiş ve Sultana sunmuştur. (Süleymaniye Ktp. Serez Kit. nu:1800)

BAHRU'L-HAKÂYIK

Hatiboğlu Muhammed (ö. 829/1425)

Arapça mensûr bir eser olan Makâlât-ı Hacı Bektaş Velî 812/1409 tarihinde Hatiboğlu tarafından bir başka mensûr tercümeden istifade edilerek 1359 beyit halinde Bahru'l-Hakâyik (Hakikatler Deryası) adıyla tercüme edilmiştir. (Nşr. İ. Hikmet Ertaylan, İst. 1960) Bu gün anlaşılan manada Bektaşiliğin henüz teşekkül etmediği yıllarda kaleme alınan bu eser, Hacı Bektâş-ı Velî etrafında oluşan kültürün ilk halkalarını tanıtmaya yönünden önemlidir.

Eserde yer alan konular şunlardır: İman esasları, temizlik, namaz, oruç, hac, zekat, helal kazanmak, zina, ilim, haya, sabır, perhiz, marifet, meskenet, nefis, şeytan, dört halife, Hızır, şeriat, tarikat, hakikat...

Son beyitler şöyle:

*Sekiz yüz on ikinci yılda iy yar
Muharrem ahırındaydı bu gofar*

*Tamam oldu bu sözün aslı ma'lûm
Arapça nesriken okındı manzûm*

Makâlât'ın mensur tercümesi de neşredilmiştir. (M. Esad Coşan, Ankara ts.)

MURADNÂME

Bedr-i Dilşâd (XV.yy.)

Emir Keykavus tarafından oğlu Geylan Şah ve onun şahsında bütün gençler için kaleme alınan *Kâbusnâme* Farsça mensur bir kitaptır. Bu eserin en meşhur mütercimi Mercimek Ahmed ise de ondan beş yıl önce aynı eseri tercüme eden ve Sultan II. Murad'a *Muradname* adıyla sunan Bedr-i Dilşâd'ı da unutmamak gerekir (Nşr. Adem Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Muradnâmesi*, II Cilt, İst. 1997).

Bedr-i Dilşâd, 44 bablık *Kâbusnâme*'yi 51 baba çıkartmış ve 9900 beyit halinde nazma aktarmıştır.

İşte hayatın belli bir alanına değil her alanına giren, her konuda rehberlik yapan bu “klasik”in konuları:

- 1- Allahü Tealayı bilmek
- 2- Peygamberlerin yaratılışı
- 3- Padişahlık adabı
- 4- Vezirlik adabı
- 5- Padişahlara hizmet adabı
- 6- Nedimlik adabı
- 7- Subaşılık adabı
- 8- Yemek adabı
- 9- Şarap içme adabı
- 10- Konuk olma ve konuk ağırlama adabı
- 11- Aşk ve âşıklık keyfiyeti
- 12- Latife etmek, satranç ve tavla oynamak
- 13- Hamama girme adabı
- 14- Uyuma ve dinlenme adabı
- 15- Avlanma adabı
- 16- Çevgan oynamak
- 17- Savaşma adabı
- 18- Suçluyu cezalandırmak ve affetmek
- 19- Mal toplamak ve harcamak
- 20- Emanetin korunması
- 21- Hakk'ın nimetine şükretmek
- 22- Güç yettiğince ibadet etmek
- 23- Ata-ana hakkını gözetmek
- 24- Hüner ve cevher arttırmak
- 25- Söz söyleme adabı
- 26- Civanmertlik adabı
- 27- İlimin ve ehl-i ilmin medhi ve bunların hasleti
- 28- Cahillik ve alameti ve cahillerden sakınmak
- 29- İlimlerin taksimi, müderrislik, fakihlik, müzekkirlik, kadılık
- 30- Tıp ilmi ve hikmet talebi
- 31- İlm-i nücum
- 32- İlm-i remil
- 33- Şiir ilmi, vezinler ve kafiye ilmi
- 34- Musiki ilmi, sazanelik ve hanendelik adabı
- 35- Kitabet şartları, padişah münşileri

- 36- Ticaret ve bezirganlık adabı
- 37- Ev ve akar satın almak
- 38- Nikah yapmak
- 39- Çocuk yetiştirmek
- 40- Kul ve karavuş satın almak
- 41- At satın almak
- 42- Uygun dost seçmek
- 43- Düşmanlardan sakınmak
- 44- İyilik ve kötülük
- 45- İyi ve kötü huy
- 46- İhtiyarlık ve gençlik
- 47- Sabır ve acele
- 48- Sır saklamak
- 49- Nuşirevan'ın ve dünya büyüklerinin nasihatları
- 50- Dünya ve dünya hırsı
- 51- Dünya ve dünya ehlinin akıbeti

GÜLŞENNÂME

Gülşehrî (öl. 717/1317 den sonra)

Bugün dünyanın belli başlı dillerine tercüme edilen eserlerden biri de Ferîduddîn-i Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* (Kuş Dili) adlı eseridir.

717/1317 yılında Gülşehrî (Kırşehîrî) tarafından *Gülşennâme* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eser kuşları konuşurarak insanın manevî tekamülünü anlatmaktadır. Otuz kuş anlamına gelen Simurg'a ulaşmak için şu vadilerin geçilmesi gerekmektedir: İstek, aşk, marifet, istiğna, tevhid, hayret, fakr u fena. Attar'ın eserini esas almakla birlikte ilavelerle yaklaşık 5000 beyitlik bir eser haline gelen *Gülşennâme* XIII. yüzyılda kaleme alınan en güzel Türkçe eserlerden biridir.

Gülşehrî, Hanefî mezhebinin fıkıh kitaplarından *Kudürî*'yi tercüme ettiğini de söylemektedir.

Gülşehrî, döneminin meşhur eser sahiplerini de sıralamaktadır:

*Altı er altı kitâbile bile
Âlemi tutduk muayyen adile*

*Çün İlâhinâme Senâyî'den gele
Mesnevî Mevlene'nin suhfi ola*

*Çün Nizâmî her sözi hoş söyledi
Mahzenü 'l-Esrâr'ı zîbâ eyledi*

*Çün Musîbetnâme Attar aydura
Mantika't-Tayr'ı ana yar irüre*

*Hem Veled Mesnevî'yi hub eyledi
Değme sözün sırrın anda söyledi*

*Her birinin bir kitâbı nâmdâr
Var u ana lâyık adı şâhvâr*

*Ben ki sana söyledüm Sa'di benem
Kim Gülistannâme'deki rûşenem*

*Altı sultan âlemün serverleri
Dünya zâkirlerinin gevherleri*

GÜLŞEN-İ RÂZ

Elvân-ı Şîrâzî (öl. 829/1425)

Emir Hüseyin'in Vahdet-i Vücûd ve tasavvuf felsefesiyle ilgili olarak sorduğu 15 soruya Şebusterî'nin verdiği cevapları ihtiva eden 999 beyitlik *Gülşen-i Râz* adlı Farsça eseri Elvan Şîrâzî Türkçe'ye çevirmiştir. (Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan Kit. Nr.173)

Şîrâzî, *Gülşen-i Râz*'ı (Sırrın Gül Bahçesi) mürrşidi Hacı Bayram Velî'nin tavsiyesi üzerine ilaveli olarak tercüme etmiş ve beyt sayısını 3000 e yükseltmiştir.

İşte insanoğlunun yaratıldığı günden beri sorduğu sorular. İşte Emir Hüseyin'in hakîkatı arayan herkes adına sorduğu sorular:

1- İlk düşünceye daldığım, şaşırıp kaldığım şey şu: Düşünce dedikleri şey nedir? Düşüncenin başlangıcına alamet nedir, somu hakkında ne dersin?

2- Yolumuzda şart olan hangi düşüncedir? Neden düşünce bazen ibadettir bazen günah?

3- Ben kimim? Bana benden haber ver, kendinden kendine git derler, bunun manası nedir?

4- Yolcu nasıl kişidir? Yola giden kimdir? Kime tam ve kamil kişi diyeyim?

5- Vahdet sırrına kim vakıf olur, arif olan neyi bilir, anlar?

6- Peki, bilinenle bilen o tek ve temiz Tanrı'dan ibaretse bu bir avuç toprağın başındaki sevda nedir?

7- Kimdir o "Ene'l-Hak-Ben Hakk'ım" diyen? Ne dersin? O nurlara gark olmuş, o nurlanmış kişi saçma mı söyledi?

8- Yarattılmış olan hakikat yolcusuna neden vasil olmuş derler, onun yol alması, bu erişmesi nasıl olur? Yoksa mümkün, mümkünlükten çıktı mı ki? Bu nasıl olur, buna imkan var mı?

9- Mümkünün vâcibe ulaşması ne demek, yakınlık, uzaklık, bu yakınlıkta, bu kavuşmada ileri gidiş, geri kalış nedir?

10- Hangi denizdir, nasıl denizdir o deniz ki kıyısı sözdür; dibinden nasıl bir inci çıkar? Sedef, bu inciye nasıl elde eder, söyle, açıkça bildir, bu denizin dalgası nereye vurur?

11- Külden daha fazla olan cüzü hangi cüzdür, o cüzü arayıp bulmanın yolu nedir? Âlem, Tanrı'dan ayrıysa, âlemin, Tanrı'dan ayrı bir varlığı varsa her şeyin hakikatte var olduğu meydanda. Fakat bunun imkanı olmadığı sabit. Çünkü birlik âleminde ne birleşme olabilir ne ayrılma. Fakat âlemin esasen bir varlığı yoksa her söylenen her duyulan şey hayalden ibaret olur.

12- Evveli olmayanla sonradan meydana gelen nasıl oldu da birbirinden ayrıldı, bu, âlem oldu, öbürü, Tanrı?

13- Mana eri sözünde göze dudağa işaret etmekle ne murat eder?

14- Şarabın, mumun, güzelin manası ne, meyhaneye düşmek, sarhoş olmak ne demek?

15- Put, zünnar ve gavurluk bu makamda hep Hak'sa âla, değilse bundan maksat ne? Söyle!

Ne dersin? Bu söylenen şeylerin hepsi saçma da bunlarda gizli bir hakikat hiç yok mu? Hakikate erişenin mecazla işi mi olur? Onların sözleri sırrın da içyüzüdür, başka bir şey sanma! Bu müşkülümü kim hallederse ona canımı da başışlarım, gözümü de. Hüseyin'in sözleri hasbıhaldir ve bu soru onu sınamak için sorulmuştur. (Tercüme Şerh, Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara 1972).

MESNEVÎ

Muînî

Eselerini Farsça kaleme alan Mevlânâ'nın (öl. 672/1273) en meşhur eseri *Mesnevî* de XV. yüzyılda manzum olarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Muînî'nin II. Murad'a sunduğu için *Mesnevî-i Murâdiye* adını alan eserinde *Mesnevî*'nin ilk beyitleri Türkçe'ye şöyle aktarılmıştır:

*Nale-i neyden işitgil ya bu ney
Kim neden ağlar neden köyner bu ney*

*Gûş-ı hûş aç tuy hikayetler ider
Ayrılıktan şikayet ider*

Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in *İbtidânâme* ve *Rebabnâme* isimli eserlerinde Türkçe beyitler de vardır. (Bk. Veled Çelebi, *Divan-ı Türki-i Sultan Veled*, İst. 1924)

Mevlânâ doğudan batıya gelmiş, Ahmed-i Rûmî (öl. 750/1349) ise batıdan doğuya, Alanya'dan Hindistan'a gitmiş ve kaleme aldığı Farsça eserlerle dini-mevlevî kültüre hizmet etmiştir.

Mevlana, Attar ve Sadî'nin eserleri Osmanlı toplumunda Farsça öğrenmek isteyenlerin adeta "ders kitabı" hüviyetini de taşımıştır.

GÜLİSTÂN-BOSTÂN

Mahmud b. Kadı-ı Manyas

Bir çok dünya diline çevrilen Sadî'nin (öl. 691/1292) *Gülistân*'ı, Seyf-i Serâyî tarafından 793/1391 yılında Farsça'dan Kıpçak Türkçe'sine çevrilmiştir (Nşr. Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara, 1954). İsbicâbî tarafından 800/1398 de Çağatay Türkçe'sine aktarılan *Gülistan*, Mahmud b. Kadı-ı Manyas tarafından da 833/1429 da Anadolu Türkçe'sine çevrilmiştir.

İslam dünyasının en meşhur eserlerinden biri olan *Gülistân*'ın ana konuları şunlardır:

- 1- Na't
- 2- Padişahın hal ve hareketleri
- 3- Dervişlerin ahlakı
- 4- Kanaatın fazileti
- 5- Susmanın faydaları
- 6- Aşk ve gençlik
- 7- Güçsüzlük ve ihtiyarlık
- 8- Terbiyenin tesiri
- 9- Sohbetin adabı
- 10- Hatime

Sadî'nin ikinci meşhur eseri *Bostân* da 755/1354 yılında Hoca Mes'ûd b. Ahmed tarafından 1073 beyit halinde Türkçe'ye çevrilmiştir (Nşr. Veled Çelebi-Kilisli Rifat, İst. 1340).

Kitapta yer alan 10 bölüm şöyledir: Asâlet, ihsan, aşk, tevâzu, rızâ, kanaat, terbiye, şükür, tevbe, münâcaat, hatime.

Sadî'nin sıcak, samimi, eğitici ve nükte dolu üslubu o gün bu gün canlılığından hiçbir şey kaybetmemiştir (Çev. Hikmet İlaydın, İst. 1960).

LEMAÂT

Kızılca Bedreddin

Anadolu'da yazılan eserlerden biri de Sadreddîn-i Konevî'nin mürîdi Irâkî'nin *Lemaât* (Pırlıtlar) adlı eseridir. Aşk konusunu işleyen eser, meseleye İbn Arabî ve *Fusûs* gözlüğüyle baktığı için bir nevi *Fusûsu'l-Hikem* şerhidir. Eseri Türkçe'ye çeviren derviş ise Hacı Bayram'ın yanında yetişen Kızılca Bedreddin'dir (BEEK, Genel Kit. nu. 646).

Eser Safvet Yetkin tarafından da tercüme edilmiştir (Parıltılar, İst. 1985).

AVÂRİF-MİRSÂD

Din ve tasavvuf kültürünü birlikte sunan eserlerden biri de Suhreverdî'nin *Avârifü'l-Maârif* adlı eseridir (Trc. İrfan Gündüz-H. Kamil Yılmaz, İst. 1990).

Kâtip Çelebinin verdiği bilgiye göre Arifi tarafından Türkçe'ye çevrilen nüsha elimizde değilse de Bigalı Hacı Ahmed'in 863/1458 tarihinde yaptığı tercüme elimizdedir. (BEEK, Genel Kit. nu. 4443)

Suhreverdî, Bağdat yönetiminin elçisi olarak 618/1221 de Konya'ya giderken, Malatya'da *Mirsâdü'l-İbâd*'in yazarı Necmüddin-i Râzî ile karşılaşmış ve görüşmüştür. *Mirsâd*'da Karahisarlı Kâsım tarafından 826/1422 yılında *İrşâdü'l-Mürîd* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (BEEK, Genel Kit. nu. 2024). Anadolu ve Rumeli'de yaygınlaşan dinî-tasavvufî atmosferin oluşumunda bu iki eserin yönlendirici tesiri sürekli olmuştur.

Mirsâd'ın yakın takipçilerinden biri de Simavlı Abdullah İlahî'dir (öl. 896/1491). Üç dilde eser veren İlahî'nin Türkçe olarak kaleme aldığı *Zâdü'l-Müşâkin* (Özleyenlerin Gıdası) ile *Meslekü't-Tâlibîn* (Taliplerin Yolu) önemlidir.

DİVÂNLAR

Bizim toplumumuza din ve diyanetin esasları hakkında bilgi veren eserlerden biri de Divânlardır. Divân, divançe, dîvân-ı ilâhiyât gibi isimler

alan bu manzûm eserlerin şüphesiz en eskisi Ahmed-i Yesevî'nin (öl. 562/1166) *Dîvân-ı Hikmet* adlı eseridir. Bu eserde îman esasları, İslam esasları, haramlar, helaller, emirler, yasaklar gibi dini hayatın ana çerçevesi hakkında bilgi verildiği gibi şeriat-tarikat-hakikat gibi tasavvufî kültürün temel terimleri hakkında da bilgi verilmiştir (Nşr. Hayati Bice, Ankara, 1993).

XIV ve XV. yüz yıllarda kaleme alınan bazı divanların şairleri şöyle:

- 1- Yunus Emre
- 2- Eşrefoğlu
- 3- Ahmed İlähî
- 4- Dede Ömer Rûşenî
- 5- Abdurrahim-i Merzifonî
- 6- Cemâl-i Halvetî
- 7- Emir Ahmed Buhârî
- 8- Kabûlî Mustafa Efendi
- 9- Ahmed Paşa
- 10- Abdurrahîm-i Tirsî

YUNUS

Osmanlı toplumunun en eski ve en büyük şiir ve hikmet dehası Yunus Emre'dir. Orta Anadolu'da yetişen Yunus, *Dîvân*'ıyla yeni bir çığır açmış, 700 seneden beri hiç değişmeyen gerçekleri en güzel bir şekilde, en sıcak bir üslupla, en samimi bir ifadeyle bize ve dünyaya sunmuştur. Yaptığı şey bir "meydan okuma" değildir. Sadece ikaz ve uyarıdır, güzellikleri paylaşmadır, nasihattir. İkinci eserinin adı da öyle değil mi: *Risâletü'n-Nushiye*.

İşte 'aşk kitabı'ndan bir bölüm:

*Dört kitabın mânisin Mustafa cem eyledi
Ani unttun benzer zevk ile zühhd satarsın*

*İlm okumak bilmekdür belki kendüyi bilmekdür
Çün kendüyi bilmezsin bir hayvandan betersin*

*İlm okumak hâsılı ibret alamacağıün
Çün ibretten değülsin görmedin taş atarsın*

*Sen fakihisen sana ta'numuz yokdur bizüim
İhlasile gelürsen bizde nesne utarsın*

*Yunus işbu sözleri ışk kitabından okır
Ger gönlüne yararsa birkaç dahi katarsın*

SONUÇ

Bu kitaplarda neler var? Bu kitaplarda “hayat” var, “hayatın bütünü” var demek mümkündür. Telif, tercüme, ilaveli tercüme ve şerh şeklinde topluma sunulan bu eserlerde oturup-kalkmak, yemek, içmek, komşuluk yapmak gibi insani ilişkilerden, abdest alıp namaz kılmak gibi dini pratiklerle ilgili ilk bilgilerden ticaret ve alış-verişte dikkat edilmesi gereken hususlara kadar bütün konular vardır.

Bu eserlerde şîî-sünnî ihtilafları yoktur. Sünnî ve Hanefî bir yolu anlatmakla birlikte hemen hepsinde Ehl-i Beyt mahabbeti ve Kerbelâ hüznü vardır.

Bu eserlerde herhangi bir kişinin aklına gelen dini bir sorunun cevabından, alim ve ariflerin tecessüsüne kadar her meseleye ışık tutabilecek tespit ve yorumlar vardır. Bu eserlerde dünya-ahiret, zahir-batın dengesini yakalamanın yolları gösterildiği gibi, av ahlâkından at satın almaya kadar pek çok konu ele alınıp işlenmiş ve yol gösterilmiştir. Bu eserlerin çoğu halk için kaleme alınırken, sadece yöneticiler için, vaizler için ve gençler için kaleme alınanları da vardır. Bu eserler arasında bize tek nüshası ulaşanlar olduğu gibi Asya, Avrupa ve Afrika’daki değişik kütüphanelerde pek çok nüshası olanları da vardır. Aralarında henüz basılmayanlar olduğu gibi, değişik harflerle pek çok defa basılanları vardır. Bu eserlerin bir kısmı Osmanlı dönemi klasikleri arasında yer almış ve farklı dillere çevrilmiştir. Bu eserlerin değişik asırlarda farklı kişilerce yapılan tercüme, nesir, sadeleştirme faaliyetleri bu gün de devam etmektedir. Nihayet Bağdat’tan Budin’e, Fizan’dan Kazan’a kadar uzanan bir devletin ortak zihniyetini kavramak, dünü anlamak ve yarını kurmak için bu kitapları okumaya ve anlamaya muhtacız. Çünkü bütün kitaplar bir “Kitab”ı daha iyi okumanın anlamının yolunu açarlar.